

Stanisław Żurowski

Znaki wodne papiernictwa wielkopolskiego XVI-XIX w.

Zeszyty Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu.
Biblioteka 5/57, 255-316

1965

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Stanisław Żurowski

ZNAKI WODNE PAPIERNICTWA WIELKOPOLSKIEGO

XVI - XIX w.

Znak wodny, czyli filigran¹, jest to celowo przez producenta papieru wywołany i ukształtowany prześwić w arkuszach papieru. Powstaje on w wyniku rozmyślnego zmniejszenia grubości arkusza po linii obranego wzoru.

Oznaczenie filigranami papierów datuje się od XIII w. i jest europejskim, ściśle mówiąc, włoskim wynalazkiem wywodzącym się z Fabriano. Powstanie w papierze pierwszego znaku wodnego mogło być dziełem zwykłego przypadku. Jakiśkolwiek wzniesienie na sicie czerpalnym mogło spowodować zmianę w ukształtowaniu się przylegającej powierzchni papieru w chwili splatania się włókien, która na gotowym arkuszu okazała się rozjaśnieniem w tym miejscu przeźroczą. Pomysł nieznanego papiernika - rąkodzielnika stworzenia na sicie sztucznego wzniesienia w kształcie rysunkowego wzoru przyczynił się do praktycznego wyzyskania przypadku².

W wiekach XIII - XIX uzyskiwano prześwić arkuszy papieru przez przyłączenie do wewnętrznej strony sita papierniczego dodatkowego drutu, ukształtowanego w życzony wzór. W XIX w. obok omówionych wyżej, konturowych znaków

wodnych, występujących na tle prześwitów drutów sita papierniczego, tzw. k r e s i p r ą ż k ó w³, stosowano również cieniowane znaki wodne. Znaleźć je można w papierze welinowym. Sita do czerpania papieru welinowego wykonane były splotem tkackim⁴. W sicie wytłaczano wypukłości według obranego wzoru, które powodowały powstanie prześwitów - cieniowanych znaków wodnych.

Prócz zwykłych sit papierniczych używano na Zachodzie również sit podwójnych. Były to duże sita czerpalne podzielone na dwie części, przy pomocy których powstawały przy jednym zaczerpnięciu 2 arkusze papieru. Sit tych próbowano używać w Holandii prawdopodobnie w początkach XVIII w. (przed 1744 r.) oraz we Francji. W innych krajach nie były one zbyt rozpowszechnione, gdyż praca tym systemem była bardzo ciężka (sito tego rodzaju dużo ważyło) i czeladnicy nie chcieli się na nią zgodzić⁵.

Współcześnie maszyna papiernicza - samoczerpka wytłacza znak wodny w wilgotnym jeszcze arkuszu papieru w trakcie jego wytwarzania. Otrzymuje się w ten sposób według F.A.Sawickiego n a t u r a l n e znaki wodne, w przeciwstawieniu do s z t u c z n y c h, wyciskanych w gotowych już arkuszach papieru. Te ostatnie są znacznie mniej precyzyjne i mogą być dość łatwo naśladowane, co jest wykluczone przy naturalnych filigranach⁶. W okresie przedprzemysłowego papiernictwa znaki wodne umieszczano zarówno w tzw. papierze kulturalnym, tj. przeznaczonym do pisa-

nia i druku, jak i papierze grubym, pakunkowym i karcianym, chociaż w tych ostatnich nie zawsze.

Przy czerpaniu masy papierniczej z kadzi posługiwano się dwoma sitami czerpalnymi, które starano się wykonać w identyczny sposób. W praktyce zawsze zdarzały się jednak drobne różnice, skutkiem czego powstawały 2 znaki wodne pochodzące z tego samego czasu i bardzo podobne, ale nie identyczne. Sita czerpalne stosunkowo szybko ulegały zniszczeniu i były zmieniane co 1-4 lata, stąd ilość różnych filigranów i odmian żebrowania jest bardzo duża⁷. Każdy młyn papierniczy produkował różne gatunki papieru. Skala ich zwiększała się z biegiem czasu coraz bardziej, od samych jednak początków papiernictwa europejskiego produkcja papieru grubego przewyższała ilościowo wytwórczość papieru kulturalnego.

Ten ostatni przesłonił pod względem znaczenia papier gruby. Przyjęło się mniemanie o ścisłej współzależności między rozwojem papiernictwa i drukarstwa. Nie zawsze i nie dla każdego kraju jest ono uzasadnione. Zwrócenie większej uwagi na wyrób papieru grubego da pełny, a nie jednostronny obraz dawnej produkcji papierniczej. Papieru grubego używano do najróżniejszych celów w życiu codziennym. W Polsce służył on do pakowania towarów, wyrobu kart do gry, wytwarzania kołtryn, oprawy obrazów, wyrobu przedmiotów codziennego użytku, jak np. w XVIII w. tabakierki. Według Pabicha papiernia koszalińska miała produkować w tymże wieku dla stoczni okrętowej w Szczecinie papier ma-

kulaturowy do uszczelniania szpar⁸. Od XVI w. stanowił papier gruby w Polsce materiał zastępujący szkło w oknach (obok płótna).

Znaki wodne papieru kulturalnego pierwszych wieków papiernictwa europejskiego zakłęły w sobie, rzecz można, cały świat ówczesnego człowieka. Przedstawiły motywy związane z wyznawaną wiarą, emblematy władzy kościelnej i świeckiej, odtwarzały elementy ówczesnego uzbrojenia, przedstawiały przedmioty związane z wykonywaniem różnych zawodów, m.in. handlu, obficie czerpały motywy ze świata roślinnego i zwierzęcego, nie pozostawiały na uboczu postaci ludzkiej, odtwarzały ciała niebieskie. Według A.Kapra motywy znaków wodnych odzwierciedlały ducha czasu i umysłowość twórców. Można wśród nich rozpoznać wpływy różnych stylów poszczególnych epok⁹.

Pod względem artystycznego wykończenia najdoskonalszymi były filigrany herbowe tak miast jak i osób, będących właścicielami ziemi, na której pracował młyn papierniczy. Papiernik robił ukłon w stronę właściciela terenu, na którym znajdowała się papiernia, znacząc papier podobizną jego herbu. Pomysłowość i fantazja, ujawnione przy tworzeniu polskich herbów szlacheckich i magnackich, zostały utrwalone tą drogą w znakach wodnych.

W pierwszych wiekach papiernictwa europejskiego znak wodny spełniał wielorakie zadania. Na początku swego istnienia odegrał rolę czynnika asymilującego nowy, z niechrześcijańskiego kręgu kulturalnego pochodzący ma-

teriał pisarski w chrześcijańskiej Europie (Najwcześniejsze znaki wodne przedstawiały z reguły emblematy religijne). Był swego rodzaju znakiem fabrycznym, który w niektórych krajach został nawet wzięty pod swego rodzaju ochronę prawną. Już w niecałe 100 lat od ukazania się pierwszego włoskiego znaku wodnego, około roku 1350, wystąpił włoski prawnik Bartolus des Sassoferrate z żądaniem, by każda piapiernia posiadała własny znak wodny.

Filigran wskazywał piapiernika, miejsce i czas wytworzenia papieru. Niejednokrotnie określał gatunek i format papieru. W każdym zaś wypadku ozdobił papier. Briquet miał nazwać filigrany świadectwami urodzenia papieru. Zdaniem V.Thiela piapiernicy włoscy zasłużyli się w XIII w., wprowadzając stosowanie filigranów. Dzięki znakom wodnym zwiększyło się zaufanie odbiorców papieru do stosunkowo nowego wytworu i tym samym wzrosło jego znaczenie w zestawieniu z pergaminem¹⁰.

Im znak wodny ozdobniejszy, tym papier, na którym wiadnieje, lepszy. Zasadniczo, im rozstęp między kresami a także między prążkami jest większy, to znaczy im sito czerpalne jest rzadsze, tym papier nim czerpany jest mocniejszy, a zatem zazwyczaj lepszy¹¹. Niejednokrotnie występowanie filigranów stanowi jedyny dowód powstania piapierni lub okresu jej pracy. Analiza znaków wodnych pomaga w ustaleniu ilości sit czerpalnych używanych w młynie piapierniczym. Znajomość znaków wodnych pozwala też ustalać drogi handlu poszczególnymi rodzajami papieru¹².

Znakami wodnymi interesują się nie tylko badacze historii papieru i paleografowie, którzy przy ich pomocy ustalają czas powstania niedatowanych rękopisów i druków. Historycy sztuki i badacze wyrobów przemysłu artystycznego posługują się nimi przy sprawdzaniu autentyczności starych szytów i przy określaniu pochodzenia ozdobnych, skórzanych opraw introligatorskich, jeśli wewnątrz wyklejone zostały współczesnym papierem¹³.

Filigran wzbudzał zainteresowanie wśród historyków kultury i był rozpatrywany jako jeden z przejawów życia kulturalnego¹⁴. W swoim czasie doszukiwano się w znakach wodnych nawet elementów magicznych, a przynajmniej jakiegoś ukrytego znaczenia¹⁵. Obecnie zarzucono już te fałszywe ścieżki w historii piśmiennictwa. Znaki wodne stają się za to w coraz większym stopniu przedmiotem zainteresowania historyków sztuki z racji swych walorów artystycznych¹⁶.

Wzbogacana stale wiedza o znakach wodnych pozwala na śledzenie pokrewieństw między filigranami pochodzącymi z różnych piśni. Zdarza się nieraz, że przy tej okazji ujawnia się fakt podszywania się nieuczciwych piśni pod znak wodny papieru, cieszącego się na rynku dużym wzięciem.

Rozrastająca się wiedza o znakach wodnych pozwala na kreślenie historii filigranów przedstawiających ten sam motyw, a występujących w różnych krajach i różnych okresach czasu¹⁷.

Nie wszystkie znaki wodne zostały już powiązane z wła-

ściwymi czerpalniami papieru. Nie trzeba podkreślać, że odrobienie tej zaległości posiada duże znaczenie praktyczne. Jeśli zdarzają się wypadki sceptycznego ustosunkowania się nawet paleografów do filigranistyki, to często spowodowane to jest nienadążaniem badań nad dziejami poszczególnych papierni za rezultatami poszukiwań filigranistycznych lub odwrotnie.

Na ustalenie i ujednoczenie czeka jeszcze również terminologia z zakresu papiernictwa i znaków wodnych. Liczne opracowane już znaki wodne czekają na opublikowanie i tym samym udostępnienie szerszemu gronu odbiorców.

Piękno polskich filigranów kryją jeszcze w znacznym stopniu foliały akt archiwalnych i tomy starych druków. Ale już na podstawie poznanych dotąd polskich znaków wodnych, szczególnie herbowych, można stwierdzić, że wysuwają się one pod względem piękna i oryginalności na czoło europejskich filigranów przedprzemysłowego okresu papiernictwa¹⁸.

Z odkrywaniem znaków wodnych polskiego pochodzenia oraz filigranów papieru używanego w Polsce w wiekach XV - XIX łączą się nazwiska szeregu badaczy: Łaptiewa, Lelewela, Tromonina, Lichačeva, Piekosińskiego, Riqueta, Kamania i Vitvickiej, Badeckiego, Budki, Winczakiewicza, Stęfańskiego, Mocarńskiego, Deckera, Pencaka, Maleczyńskiej, Sarneckiego, Siniarskiej-Czaplickiej i Pabicha¹⁹. Ich wkład w poznanie polskich znaków wodnych jest bardzo różny.

Należy przypuszczać, że utworzenie planowanego Polskie-

go Ośrodka Badań nad Historią Papieru ożywi akcję zbierania, klasyfikacji i publikowania polskich znaków wodnych i wprowadzi ją na tory racjonalnie zorganizowanej, zespołowej pracy. Być może uda się wówczas przyspieszyć proces opracowania polskich filigranów i wydać polskiego Briqueta. Czeką również na zrealizowanie słuszny postulat W. Budki, by ustalić dla Polski ze względów praktycznych przeciętny okres czasu upływający między wyprodukowaniem papieru średniego formatu a zużyciem go przez odbiorców²⁰. Polska filigranistyka nie powinna pozostawać w tyle za potrzebami życia, jak to się niejednokrotnie jeszcze obecnie dzieje, ale je wyprzedzać.

Na terenie Europy istnieje już szereg instytucji koordynujących i popierających badania papiernicze na terenie poszczególnych krajów. Silny rozwój badań nad historią papiernictwa w Europie po ostatniej wojnie podsunął myśl powołania do życia międzynarodowego stowarzyszenia historyków papiernictwa. W 1955 r. A. F. Gasparinetti z Mediolanu, znany autor prac z zakresu historii papiernictwa włoskiego, zaproponował utworzenie Międzynarodowego Towarzystwa Historii Papiernictwa i Badań Znaków Wodnych²¹. Do chwili obecnej odbyło się już kilka konferencji o charakterze międzynarodowym poświęconych historii papiernictwa i znaków wodnych²².

Niniejsza publikacja poznanych dotąd wielkopolskich znaków wodnych ma na celu wyłącznie względy praktyczne. Pod pojęciem "Wielkopolska" rozumie autor w zasadzie teren

byłego Wielkiego Księstwa Poznańskiego. Do wielkopolskich papierni wliczona została również, może trochę sztucznie, papiernia w Mirkowie, leżąca na samej granicy Księstwa, dzielącej jej teren na 2 części. Czerpalnia papieru znajdowała się po stronie Królestwa, jej ogród zaś wraz z budynkiem, w którym mieszkali pracownicy fabryki - w Księstwie.

Pod koniec XIX w. papiernia została przeniesiona do Jeziorny pod Warszawą.

P r z y p i s y

¹ Nazwa "filigran" została zapożyczona ze złotnictwa (łac. filum = drut, granum = ziarnko). Filigran w praktyce złotniczej - drobne przedmioty wykonane z drucików złotych lub srebrnych. O filigranach złotniczych pisze J. Toeplitz-Mrozowska w *Słonecznym życiu* (Kraków 1963, s. 409) "... Od tysięcy lat zacierają wciąż ku tej oazie [tj. Damaskowi] karawany różwleczone po piachach, ciągnące z darami do Mekki, do Aleppo, do Bassory, przewożąc na wielbłądzich garbach drogocenne dywany, różne pachnidła, "attar", "abbaye" tkane z wielbłądziej wełny, złote i srebrne filigrany ... A w powrotnej drodze wyladują z juków płony europejskiego przemysłu..."

Kilka definicji filigranu stosowanego w papiernictwie: K.T. Weiss; *Handbuch der Wasserzeichenkunde*. Oprac. i wyd. W. Weiss. Lipsk 1962, s. 1. "Unter Wasserzeichen verstehen wir

jene im allgemeinen nur bei Gegenlichtbetrachtung erkennbaren hellinigen Gebilde im Papier, die als Herkunfts- und Geschäftszeichen oder Meistermarken, als Kennzeichen von Sorte und Format oder auch zum Schutz gegen Missbrauch, seltener zum Schmuck des Papiers dienen"; H. Więckowska, H. Pliszczyńska: Podręczny słownik bibliotekarza. Warszawa 1955, s.193 - "Znak wodny" - Bezbarwny znak w papierze (linie i miejsca bardziej przeświecające od pozostałego przeźrocza papieru) wskazujący na wytwórnę papieru lub format arkusza, a. watermark, filigrane; n. Wasserzeichen; r. vodianoj znak; E.I. Samurin: Slovar knigovedceskich terminov. Moskva 1958, s.47: "Vodjanoj znak" - izobrazenie vnutri bumagi sdelannoe pri eë proizvodstve, vidimoe tolko pri prosvetivanii. Obyčno soderžit fabricnuju marku predprijatija, izgotovivsego bumagu, a v bumage dlja deležnych dokumentov i znakov - izobrazenie gosudarstvennogo gerba ili portret. Sinonim starogo termina: filigran.

² J. Neumann: Znaki wodne. - "Grafika". Z.IV, 1932, s.37.

³ W. Budka: Stan badań papiernictwa w Polsce od XV do XVIII wieku. Warszawa 1936, s.1.

⁴ O pochodzeniu papieru welinowego pisze m.in. Audin Marius w artykule: De l'origine du papier velin. Gutenberg-Jahrbuch. 1928, s.69.

⁵ K. Maleczyńska: Dzieje starego papiernictwa śląskiego. Wrocław 1961, s.124.

⁶ F.A.Sawicki: Papier i jego właściwe zastosowanie. Warszawa 1952, s.92.

⁷ K.Maleczyńska, op.cit., s.124.

⁸ F.Pabich: Papiernia koszalińska. "Przegląd Papierniczy" 1964 nr 1, s.28-29. Papiernia ta w czasie od 15 października 1782 r. do 3 listopada 1786 r. miała wyprodukować 26 bel papieru dobrego gatunku i 35 bel papieru makulaturowego.

⁹ A.Kaper: Buchgestaltung. Drezno 1963, s.62.

¹⁰ V.Thiel: Papiererzeugung und Papierhandel vornehmlich in den deutschen Landen von den Ältesten Zeiten bis zum Beginn des 19 Jahrhunderts. "Archivalische Zeitschrift". VIII. 1932, s.108-109.

¹¹ W.Budka: Papiernia w Balicach. "Archeion". XIII. 1935, s.40.

¹² K.Maleczyńska, op.cit., s.15.

¹³ K.Badecki: Znaki wodne w księgach archiwum miasta Lwowa 1386 -1600. Lwów 1928, s.7.

¹⁴ A.Renker: Das Wasserzeichen als Kulturspiegel. "Impri-matur". VII. 1937, s.176; A.Jaffe: Zur Geschichte des Papiers und seiner Wasserzeichen. Eine kulturhistorische Skizze. "Pfälzisches Museum - Pfälzische Heimatkunde". 1930 s.3-4.

¹⁵ H.H.Bockwitz: Liegt in den alten Wasserzeichen ein verborgener Sinn? Eine alte Streitfrage der Papiergeschichtsforschung. "Wochenblatt für Papier". 68. 1937, s.618-620.

¹⁶ Art in the watermark. Ed. by Walter Herdeg. Zürich 1952. - Rec. K.Maleczyńska, Roczniki Biblioteczne. I. 1957 z.1-2, s.241-43; Le symbolisme et les filigranes. - Bibliographie moderne. Besançon 1946; Wisso Weiss: Zur Frage der Kunst im Wasserzeichen. - Zeitschrift für Kunst, 1950; W odniesieniu do polskich filigranów zapowiada tę sprawę artykuł F.Pabicha: Moje osiągnięcia w zakresie poszukiwania i selekcjonowania znaków wodnych papierni Pomorza i Kaszub. - "Przegląd Papierniczy". XIX. 1963, s.23-24.

¹⁷ Fr.Bofarull y Sans: Les animales en las marcas del papel. Barcelona 1910; P.Hertz: Les filigranes avec la crosse de Bale. Strassburg 1904; H.H.Bockwitz: Das Rad als Wasserzeichen. W: "Das Buchgewerbe". II. 1947, s.27-28.

¹⁸ Na piękno polskich znaków wodnych zwrócił już w swoim czasie uwagę W.Budka. Wybrane przerysy polskich filigranów herbowych opublikował K.Stefański w dziele: Polska - jej dzieje i kultura. Warszawa 1928-32, t.I, s.503; t.II, s.479 i 499.

¹⁹ I.Laptiev: Opyt v starinnoj russkoj diplomatike. Petersburg 1824. Por. również W.Budka: Nieomal ojciec filigranistyki polskiej. Silva Rerum V. 1930, s.44.

- J.Lelewel: Bibliograficznych ksiąg dwoje. Wilno 1826.
T.II, tabl. XVII i XVIII.
- K.Tremonin: Izjasnene znakov vidimych w piščej bumage.
Moskva 1844.
- M.Lichačev: Bumaga i drevnejšija bumažnyja mełnicy w
moskovskom gosudarstve. Sanktpeterburg 1891.
- Tenże: Paleografičeskoe značenie bumažnych vodjanych
znakov. S.Petersburg 1899.
- F.Piekosiński: Średniowieczne znaki wodne. Wiek XIV.
Kraków 1893.
- Tenże: Wybór znaków wodnych z XV stulecia. Kraków 1896.
- Ch.M.Briquet: Les filigranes. Genève. 1907.
- I.Kamanin, O.Vitvicka: Vodjani znaki na paperi ukra-
ińskich dokumentiv XVI i XVII vv. (1567-1651). - Rec.Kwart.
Hist. XLIV. 1930, s.64-66.
- K.Badecki: Znaki wodne w księgach archiwum miasta Lwo-
wa 1386-1600. Lwów 1928, s.7. - Rec. L.Charewiczowa - Kwart.
Hist. XLII. 1928, s.637.
- W.Budka: Filigrany z herbami Łódzia i Lis. - Silva
Rerum.IV. 1928, s.180-182.
- Tenże: Papiernia w Porębie Wielkiej. - Silva Rerum.
IV. 1928, s.28-29. - Rec. E.Koschmieder - Jahrbücher für
Kultur u. Geschichte der Slawen. 1928, s.732.
- Tenże: Papiernia w Nowym Stawie i Radomyślu. - Prze-
gląd Biblioteczny. II. 1929, s.520-24.
- Tenże: Papiernia w Odrzykoniu i Mniszku. - Przegląd
Biblioteczny. V. 1931, s.61-66.

Tenże: Znaki wodne w rękopisie kórnickim 801.- Silva Rerum. VI. 1931, s.26-29.

Tenże: Stan badań papiernictwa w Polsce od XVI do XVIII wieku. Warszawa 1936.

Tenże: Papiernia w Balicach...

Tenże: Z przeszłości naszej kultury. W: Kalendarz IKC na rok 1936. Kraków 1935, s.232.

Tenże: Papiernia w Mniszku. - Przegląd Papierniczy. VII. 1951, s.121-25.

Tenże: Papiernia w Sukowie. - Przegląd Papierniczy. VIII. 1952, s.160-165.

Tenże: Papiernia miasta Olkusza. - Przegląd Papierniczy IX. 1953, s.276-79.

Tenże: Papiernie poznańskie. Przegląd Papierniczy. X. 1954, s.216-221, 251-53.

Tenże: Papiernie w Lublinie i Kocku. - Archeion. XXV. 1956, s.257-275.

Tenże: Recenzja pracy F.Hösslego: Alte Papiermühlen der preussischen Provinzen West- und Ostpreussen mit Danzig auch Posen. - Przegląd Biblioteczny. XII. 1938, s.175-184.

Tenże: Herby Prus Królewskich i Prus Książęcych jako znaki wodne. - Przegląd Biblioteczny. XI. 1937, s.289-92.

W.Budka w pracy: "Stan badań papiernictwa w Polsce od XV do XVIII wieku", przypis 21, cytuje kilka wydawnictw, w których zostały reprodukowane wybrane polskie filigrany.

A.Winczakiewicz: Badania papierów polskich z XVI i XVII wieku. - Przegląd Papierniczy. VII. 1950, s.71-75.

K.Stefański, op.cit.

Z.Mocarski: Książka w Toruniu do roku 1793. Toruń 1934.

V.Decker: Papiernia w Wielkiej (Velkej). - Przegląd Papierniczy. XII. 1956, s.341-43.

Tenże: Dzieje papierni w Popradzie. - Przegląd Papierniczy. XIII. 1957, s.181-84.

T.Pencak: Papiernia Ordynacji Zamojskiej w Hamerni.- Archeion. XXVIII. 1958, s.159-177; Por. również polemyczną wypowiedź Bartysia: Kwartalnik Historii Kultury Materialnej, VII, 1959, s.324-327.

K.Maleczyńska: Papiernictwo na Śląsku do końca XVI w.- II Konferencja naukowa, Wrocław 3-5 XI 1954. Wrocław 1954 (Maszynopis powiel.).

K.Maleczyńska: Dzieje starego papiernictwa śląskiego. Wrocław 1961.

Tenże: Stan i zadania badań nad filigranistyką śląską. Uniwersytet Wrocławski im. B.Bieruta. Zeszyty Naukowe. Ser. A. Nr 38. Wrocław 1962, s.29-38.

K.Sarnecki: Tradycje papiernicze Śląska.- Przegląd Papierniczy. VIII, 1952 nr 10.

Tenże: Na jakim papierze drukowano pierwszą polską gazetę. Zeszyty prasoznawcze. I. 1960 nr 5-6, s.130-133.

Tenże: Pierwszy polski papier gazetowy. (W trzechsetną rocznicę ukazania się pierwszej polskiej gazety) - Przegląd Papierniczy. XVII. 1961, s.25-27.

Tenże: Papier na jakim tłoczono szesnastowieczne druki warszawskie. - Przegląd Papierniczy. XVII. 1961, s.218-220.

Tenże: : Papier warszawskich druków Elerta i spadkobierców z lat 1643 - 1678. - Przegląd Papierniczy. XIX. 1963 nr 5, s.162-63.

J.Siniarska-Czaplińska: Znaki wodne papierni w Jezioronie. - Przegląd Papierniczy. XIV. 1958, s.186-190, 208-212.

Tenże: : Próba wytypowania metody zbierania i klasyfikowania polskich znaków wodnych na przykładzie papierów miynów Mazowsza w latach 1750-1850. - Przegląd Papierniczy. XV. 1959, s.215-221.

Tenże: : Papiernia nad Rawką. - Przegląd Papierniczy. XVI. 1960, s.185-187.

Tenże: : Znaki wodne papierni Mazowsza 1750-1850. Łódź 1960. - Rec. K.Sarnecki - Przegląd Papierniczy. XVII. 1961, s.93-94. Por. również Papier-Geschichte. XI. 1961, z.3.

Tenże: : Tradycje papiernictwa polskiego.- Przegląd Papierniczy. XVIII. 1962, s.133-34.

F.Pabich: op.cit.

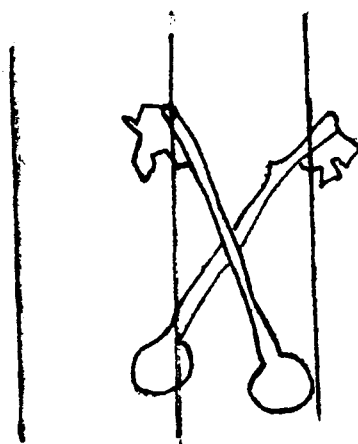
²⁰ W.Budka: Stan badań ..., s.64; Por. również: Kwart. Hist. XLVI. 1932, s.211.

²¹ Tenze: Dwie konferencje w sprawie badań nad dziejami papiernictwa i znaków wodnych. - Archæton. XXIII. 1960, s.192-93.

²² F.Fritz: 3 Kongress der Internationalen Arbeitsgemeinschaft der Papierhistoriker. Nachrichten aus dem Wissenschaftlichen Bibliothekswesen der Deutschen Demokratischen Republik. VII. 1961, nr 6.

WIEK XVI

Nr 1

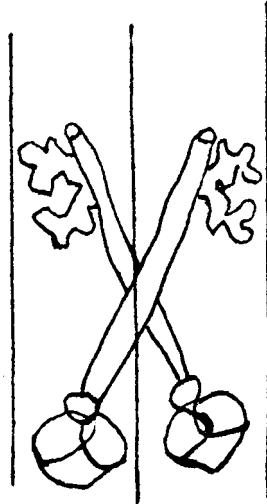
Znak wodny papieru T. Stempfera w Zawadach pod Poznaniem lub pierwszej
papierni miejskiej w Poznaniu wzorowany na pieczęci ławniczej m. Poznania

Rok występowania: 1532

Miejsce występowania: Poznań

Sygn. rkp.: Czart. 1595 s. 421

Opublikowany przez W. Budkę: Papiernie poznańskie, s. 219

Nr 2

Znak wodny pierwszej papierni miejskiej m. Poznania, położonej naprzeciw klasztoru Dominikanów przed bramą Wroniecką, kierowanej przez T. Stempfera, wzorowany na poznańskiej pieczęci ławniczej

Lata występowania różnych odmian znaku wodnego tego typu: 1532–53

Rok występowania publikowanego znaku wodnego: 1538

Miejsce występowania: Poznań

Sygn. rkp.: Czart. 1595 s. 931

Opublikowany przez W. Budkę: Papiernie poznańskie, s. 219

Inne odmiany tego typu: (wg W. Budki): r. 1532, 1533; Briquet II nr 3890, 3891, r. 1553;

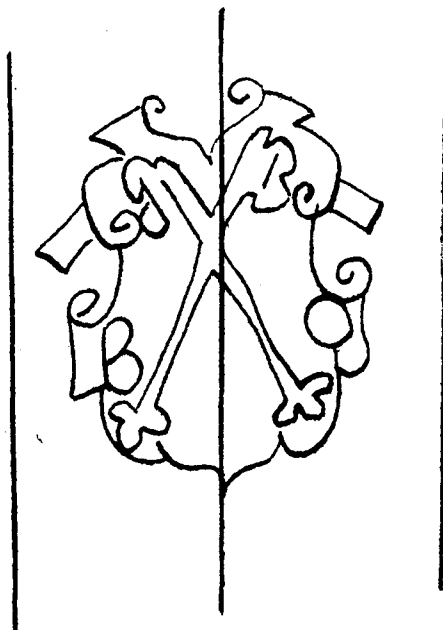
Czart. 3145 s. 13, 15, 29, 31

Ponadto według autora niniejszej publikacji:

WAPP Calculi 1536–45: r. 1536

WAPP Brul. A.C. 1532–33, 1533–34 (pewne partie)

WAPP Scabin. Posn. 1533–39 (całość)

Nr 3

Znak wodny przypuszczalnie drugiej papierni miejskiej w Poznaniu (Spasna Gać) kierowanej przez M. Eldsnera lub też, co jest mniej prawdopodobne, jego papierni w Czerwonaku pod Poznaniem

Inicjały „B O” nie zostały dotąd rozszyfrowane

Lata występowania filigranu: 1566–69

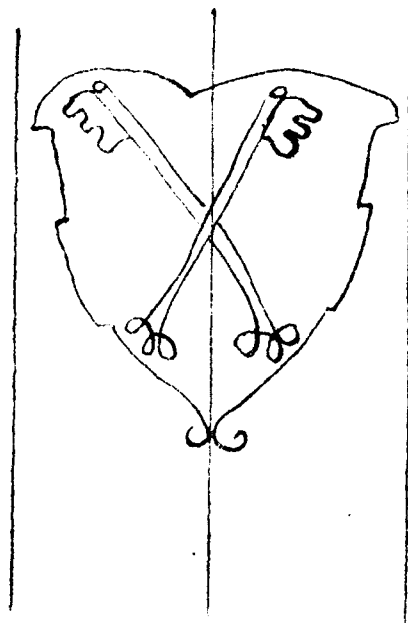
Rok występowania publikowanego znaku wodnego: 1566

Miejsce występowania publikowanego znaku wodnego: Bielsk Podlaski

Sygn. rkp.: Sang. Teka X

Opublikowany przez W. Budkę: Papiernie poznańskie, s. 219

Inne odmiany tego typu (wg W. Budki) r. 1569; Briquet II nr 3905

Nr 4

Znak wodny podpoznańskiej papierni (wg W. Budki)

Lata występowania filigranów tego typu: 1628–52

Rok występowania publikowanego znaku wodnego: 1634

Miejsce występowania publikowanego znaku wodnego: Łuck

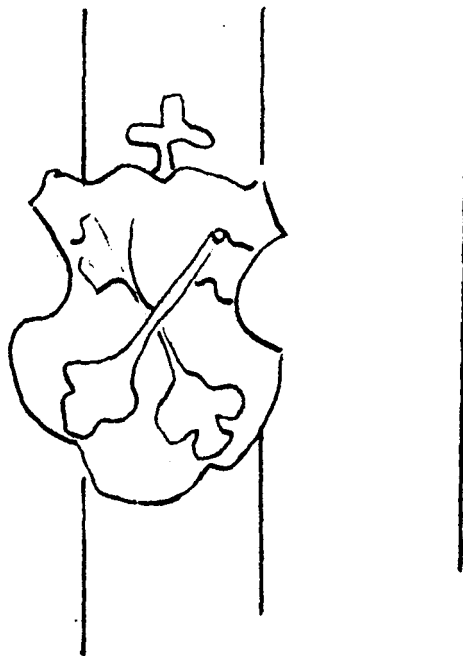
Sygn. rkp.: Sang. Teki XLV

Opublikowany przez W. Budkę: *Papiernie poznańskie*, s. 219

Inne odmiany tego typu (wg W. Budki) r. 1628–52;

Kamanin nr 860–862, 864–871

Nr 5

Znak wodny podpoznańskiej papierni (wg W. Budki)

Lata występowania filigranów tego typu: 1657–1665

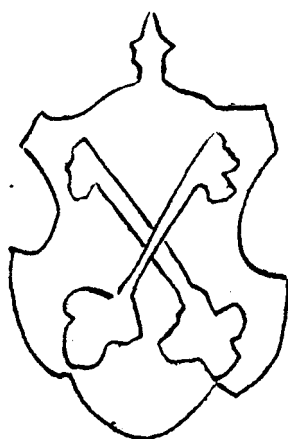
Rok występowania publikowanego znaku wodnego: 1665

Miejsce występowania publikowanego znaku wodnego: Poznań

Sygn. rkp.: Sang. Teka 540

Opublikowany przez W. Budkę: Papiernie poznańskie, s. 220

Inne odmiany tego typu (wg W. Budki) r. 1657; Kamanin nr 874

Nr 6

Znak wodny podpoznańskiej papierni (wg W. Budki)

Lata występowania filigranów tego typu: 1633–92

Rok występowania publikowanego znaku wodnego: 1655

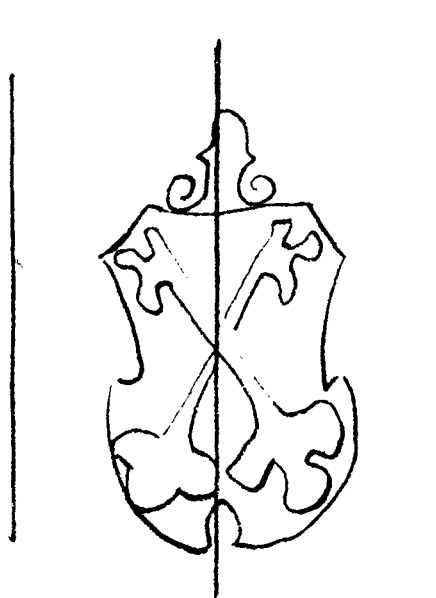
Miejsca występowania publikowanego znaku wodnego: Poznań

Sygn. rkp.: Sang. Teki 640

Opublikowany przez W. Budkę: Papiernie poznańskie, s. 220

Inne odmiany tego typu: (wg W. Budki) r. 1633, 1637–57, 1692;

Kamania nr 863, 872–74, 878

Nr 7

Znak wodny papierni podpoznańskiej (wg W. Budki)

Rok występowania filigranu: 1672

Miejsce występowania filigranu: Poznań

Sygn. rkp.: Sang. Teki 540

Opublikowany przez W. Budkę: Papiernie poznańskie, s. 220

Nr 8

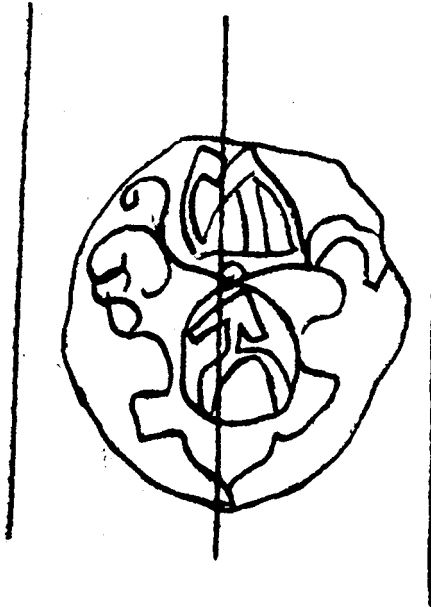
Znak wodny pierwszej papierni miejskiej w Poznaniu kierowanej przez T. Stempfera

Rok występowania filigranu: 1542

Miejsce występowania filigranu: Poznań

Sygn. rkp.: Czart. 1599 s. 151

Opublikowany przez W. Budkę: Papiernie poznańskie, s. 220

Nr 9

Znak wodny papierni we wsi Główna pod Poznaniem, leżącej w dobrach stołowych biskupów poznańskich

Lata występowania tego typu znaków wodnych: 1591–1610

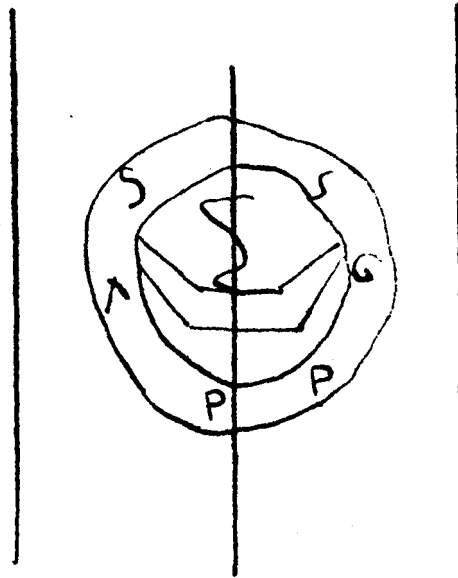
Rok występowania publikowanego filigranu: 1593

Miejsce występowania publikowanego filigranu: Busiacz

Sygn. rkp.: PAU rkp. 342 a. 537

Opublikowany przez W. Budkę: Papiernie poznańskie, s. 220

Inne odmiany tego typu z lat 1591–1596: Briquet I nr 968. z r. 1601: PAU rkp. 351 k. 23

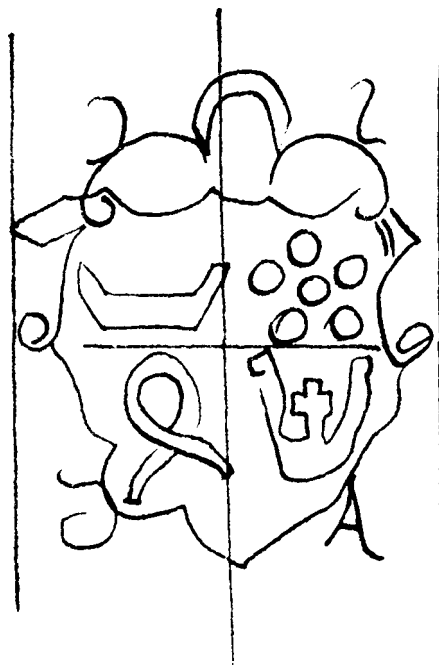
Nr 10

Znak wodny papierni w Mialle

Lata występowania znaków wodnych tego typu: 1580–82

Rok występowania publikowanego znaku wodnego: 1580

Opublikowany przez W. Budkę: Filigrany z herbami Łódzia i Lis, s. 181

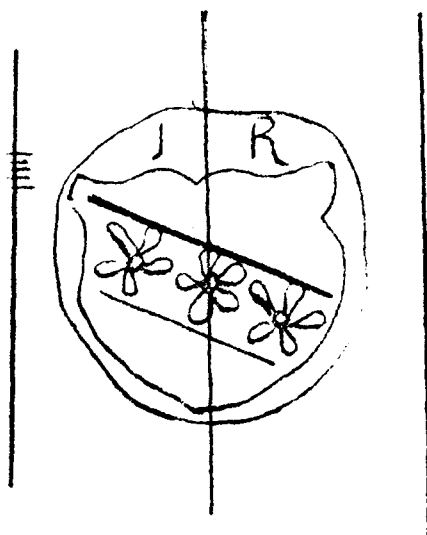
Nr 11

Znak wodny papierni w Mialle

Lata występowania znaków wodnych tego typu: 1573–95

Rok występowania publikowanego znaku wodnego: 1590

Opublikowany przez W. Budkę: Filigrany z herbami Łódzia i Lis, s. 181

Nr 12

Domniemany znak wodny papierni w Murowanej Goślinie

Lata występowania znaku wodnego: 1593-99

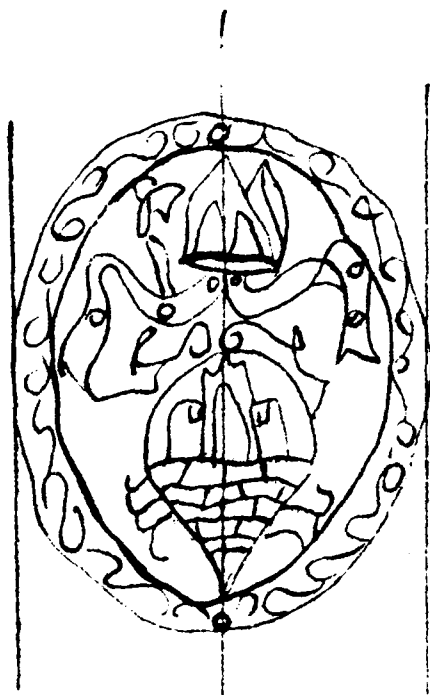
Miejsca występowania znaku wodnego: Poznań, Inowrocław, Nakło, Gniezno

Opublikowany przez Briqueta I nr 1037

Inicjały filigranu nie zostały rozwiązane

WIEK XVII

Nr 13

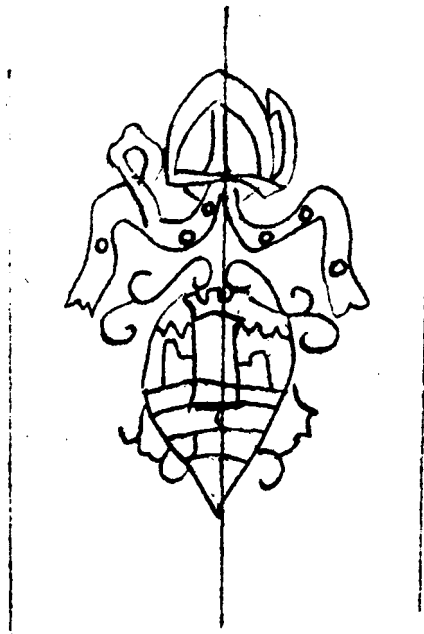
Filigran papierni we wsi Główna pod Poznaniem z okresu zawiadywania nią przez Z. Mayera. Przedstawia herb Grzymała z insygniami władzy biskupiej (herb rodowy biskupa Wawrzyńca Goślickiego, który w latach 1600–1607 był biskupem poznańskim)

Rok występowania: ok. 1608

Sygn. rkp.: Sang. Teka 552

Opublikowany przez W. Budkę: Papiernie poznańskie, s. 251

Inne odmiany tego typu (wg W. Budki): z r. 1603 Briquet I 968; z r. 1604 Czart. 318 k. 167, z r. 1607, Czart. 1636 k. 157, 355

Nr 14

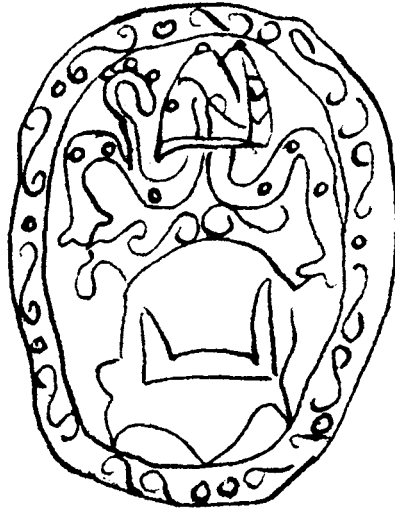
Znak wodny papierni we wsi Główna pod Poznaniem

Rok występowania publikowanego znaku wodnego: 1606

Sygn. rkp.: Czart. 1640 s. 503

Opublikowany przez W. Budkę: Papiernie poznańskie, s. 251

Inne odmiany tego typu: Briquet I nr 2338

Nr 15

Znak wodny papierni we wsi Główna pod Poznaniem

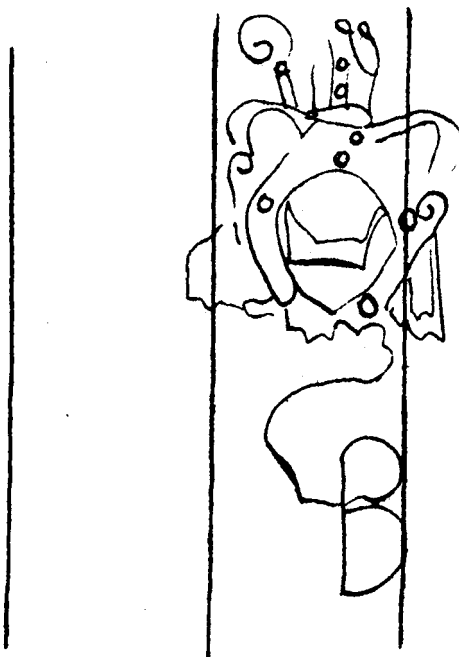
Rok występowania publikowanego znaku wodnego: 1610

Zaczerpnięty ze zbioru K. Stefańskiego

Opublikowany przez W. Budkę: Papiernie poznańskie, s. 251

Inne odmiany tego typu: z r. 1611 w druku Bibl. Jagiel., 1447 I: J. Krajewski:

Triumf ... po wzięciu Połocka. Estr. XX 201

Nr 16

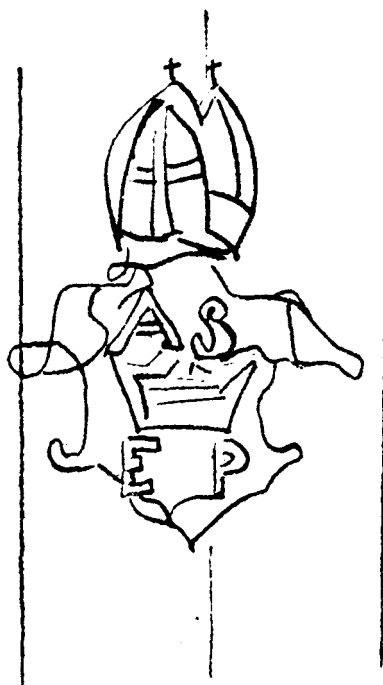
Znak wodny papierni we wsi Główna pod Poznaniem z okresu zawiadywania nią przez J. Bolca.

Rok występowania publikowanego znaku wodnego: 1626

Miejsce występowania: Dębica

Sygn. rkp.: Kórnik rkp. 289 s. 663

Opublikowany przez W. Budkę: *Papiernie poznańskie*, s. 252. Tamże W. Budka na s. 251 pisze o Bolcu: „Używał on jeszcze innych znaków wodnych, co wskazuje na rozkwit warsztatu, który wyrabia szereg gatunków papieru. Mianowicie w r. 1624 występuje znak dwuczłonowy. Na jednej połowie arkusza widnieje herb Łódzia z insygniami władzy biskupiej, na drugiej – pomysłowo splecione litery G i B (*Acroma poeticum ... in ingressum ...* Stanisław Przyjemski. Poznań 1624, Bibl. Jagiel. sygn. 21310 III, por. Estr. XXV 369–370.) Równocześnie (1624 r.) w obiegu jest papier znaczony samymi tylko literami GB w 2 różnych kształtach tarczach.” (Z. Arnold: *Wirydarze 4 k A₂*, Bibl. Jagiel. sygn. 17058 I; por. Estr. XII 227; W. Zięba Sulkowski: *Apollo in obitum Radzewska*. Bibl. Jagiel. sygn. 17337 I; por. Estr. VIII 185)

Nr 17

Znak wodny papierni we wsi Główna pod Poznaniem

Rok występowania filigranu: 1640

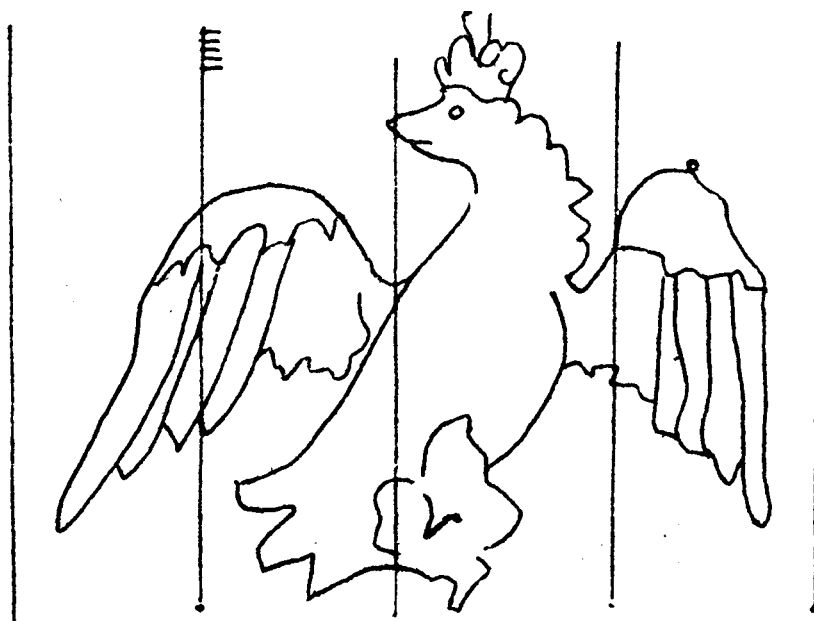
Miejsce występowania filigranu: Poznań

Opublikowany przez St. Żurowskiego: Z historii techniki wyrobu papieru w Poznaniu.

Przegląd Papierniczy, XV, 1956, s. 12

WIEK XIX

/Znaki wodne papierni: bydgoskiej, bledzianowskiej i mirkowskiej dostarczyła
sua sponte dr J. Siniarska-Czaplicka (Instytut Celulozowo-Papierniczy -
Łódź), za co składam jej swe podziękowanie/.

STUBNICE

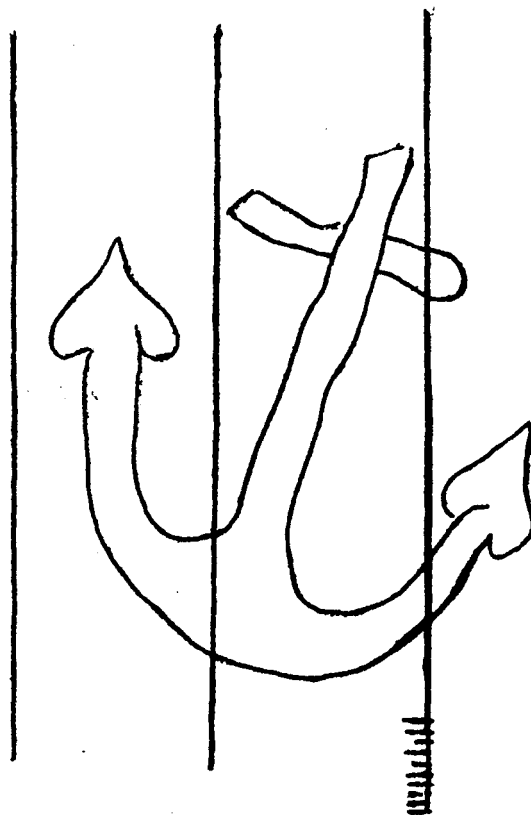
Nr 18

Stobnicki znak wodny główny i pomocniczy

Źródło zaczerpnięcia: WAPP Naczelne Prezydium XII H. 49 k. 15, 16
(Obydwie karty stanowią 1 arkusz)

Papier zapisany w 1835 r.

Nr 19

Znak wodny (główny) papierni podchodzieskiej (obecne leśnictwo Papiernia) --
Używany przy lepszych gatunkach papieru

Źródło zaczerpnięcia: WAPP Naczelne Prezydium XII H. 14 k. 78

Papier zapisany w 1840 r.

Pomocniczy znak wodny tejże papierni zob. nr 20

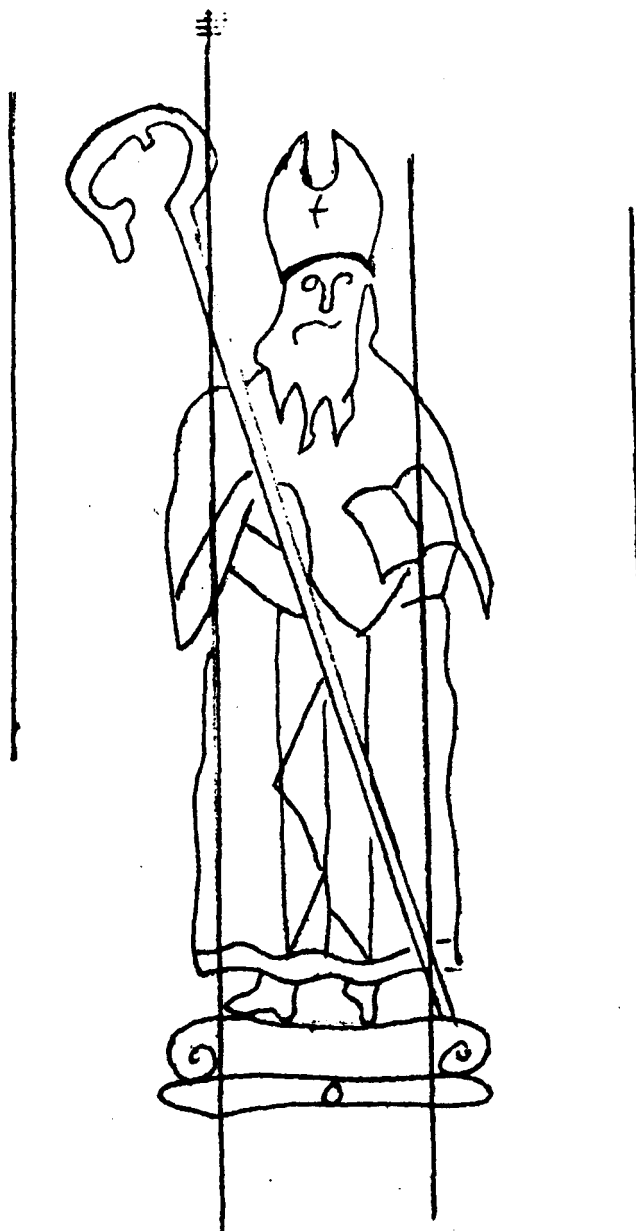
A calligraphic sample of the text "AWY CHODZIESEN" written on a four-line grid. The letters are tall and narrow, with a decorative, slightly irregular style. The first line is the top line, the second line is the middle line, the third line is the bottom line, and the fourth line is the baseline. The text is written in a dark ink, and the lines are thin and black.

Nr 20

Pomocniczy znak wodny papieru podchodzickiej (obecne leśnictwo Papiernia)

Źródło zaczerpnięcia: WAPP Naczelne Prezydium XII H. 14 k. 79

Papier zapisany w 1840 r.

Nr 21

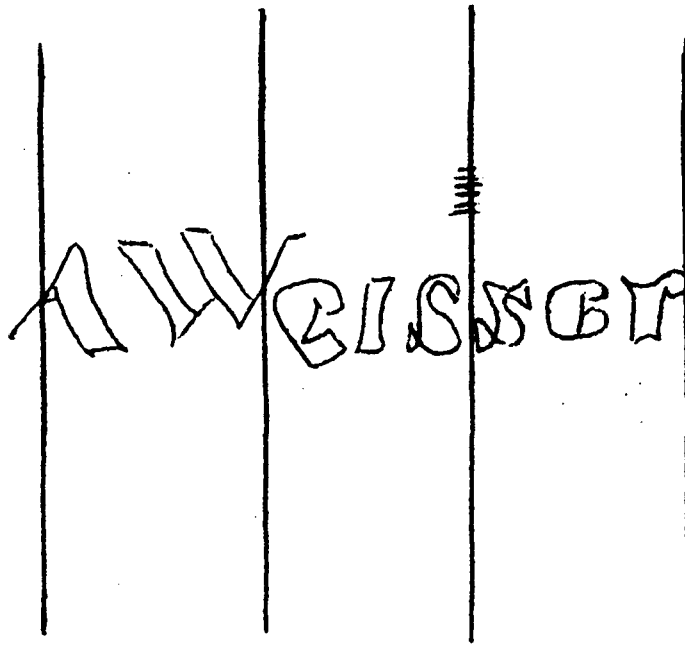
Znak wodny (główny) papierni podchodzieskiej

Źródło zaczerpnięcia: WAPP Naczelne Prezydium XII H. 14 k. 83

Papier zapisany w 1840 r.

Obraz znaku głównego z k. 83

Pomocniczy znak wodny tejże papierni zob. nr 22

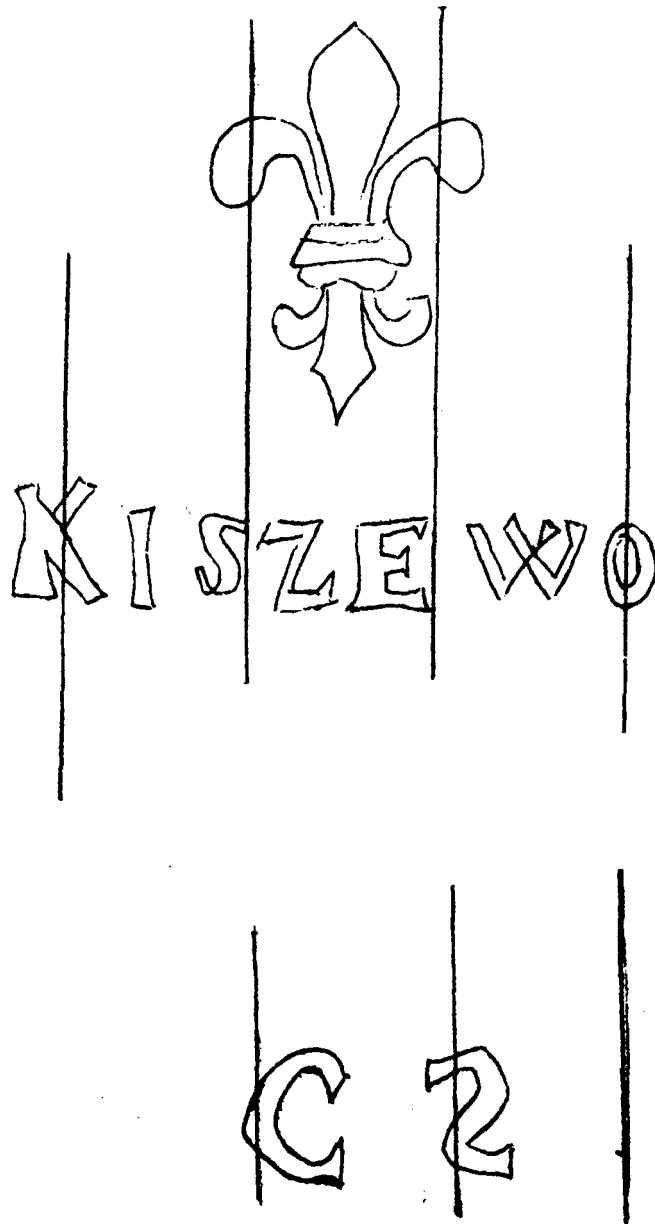

Nr 22

Pomocniczy znak wodny papieru podchodzieskiej

Źródło zaczerpnięcia: WAPP Naczelne Prezydium XII H. 14 k. 80

Papier zapisany w 1840 r.

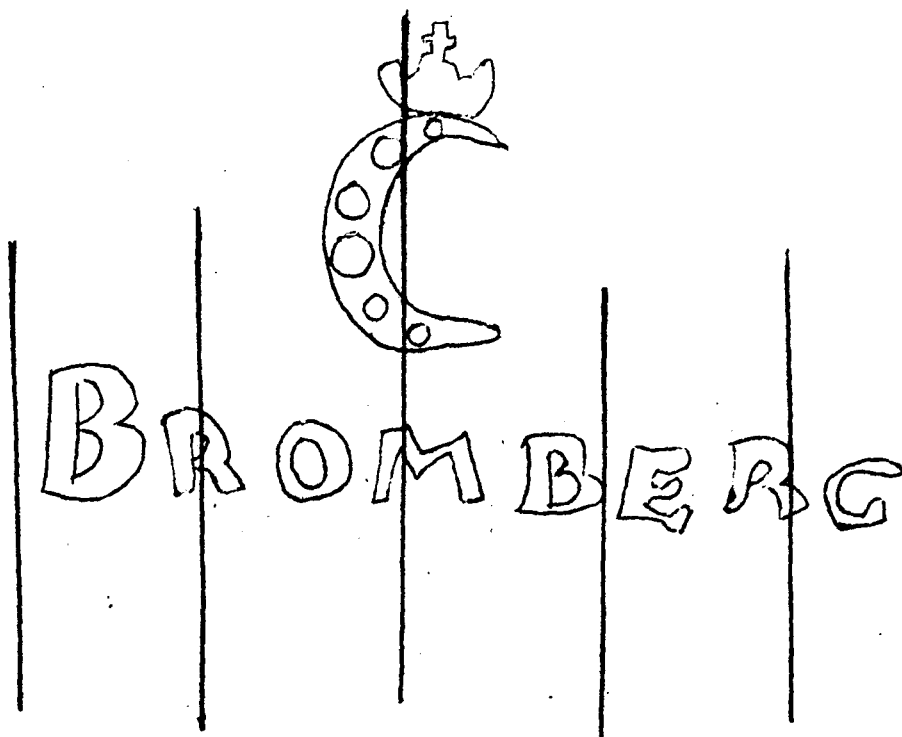

Nr 23

Kiszewski znak wodny (główny i pomocniczy)

Źródło zaczerpnięcia: WAPP Naczelne Prezydium XII H. 49 k. 173, 174
(obydwie karty stanowią 1 arkusz)

Papier zapisany w 1843 r.

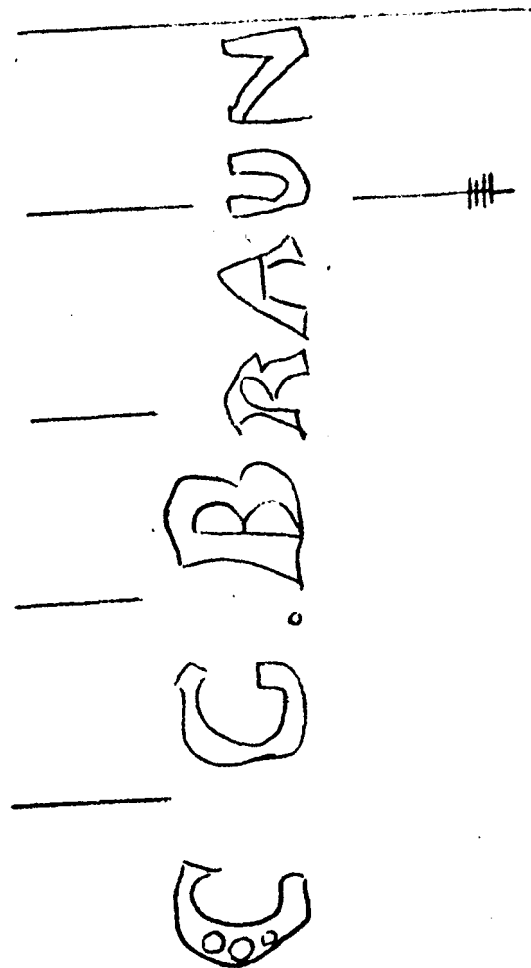

Nr 24

Znak wodny papierni w Bydgoszczy

Rok występowania 1810

Płock KRSW (Kikoł)

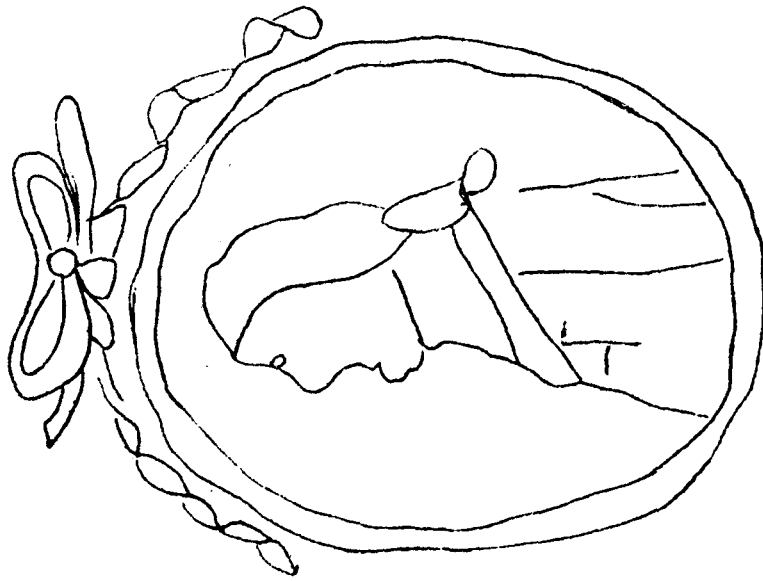

Nr 25

Znak wodny papierni w Bydgoszczy

Rok występowania 1810

Plóck KRSW (Kikot)

Nr 26

Znak wodny (główny) papierni w Bydgoszczy
WAP Łódź
Akta Notarialne Grotowskiego r. 1809

FRIED WILH III

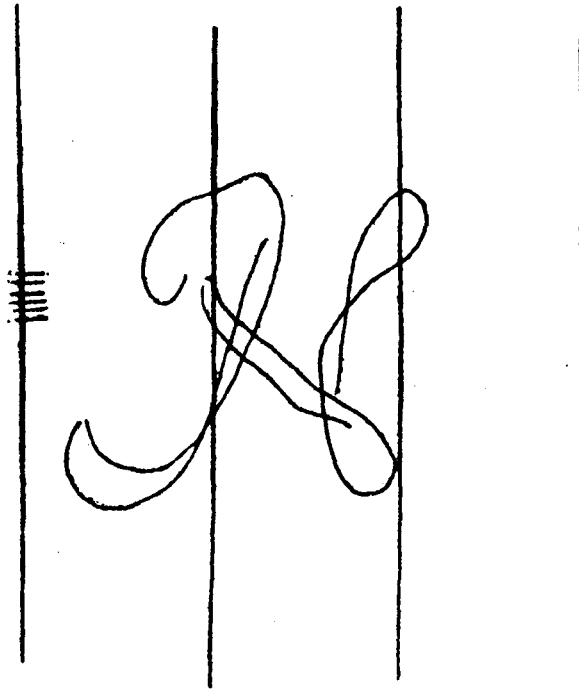

S G BRAUN
BROMBERG

Nr 27

Pomocniczy znak wodny papierni w Bydgoszczy

WAP Łódź - Akta Pruskich V - 19 - 67 (Bydgoszcz 11 XII 1812)

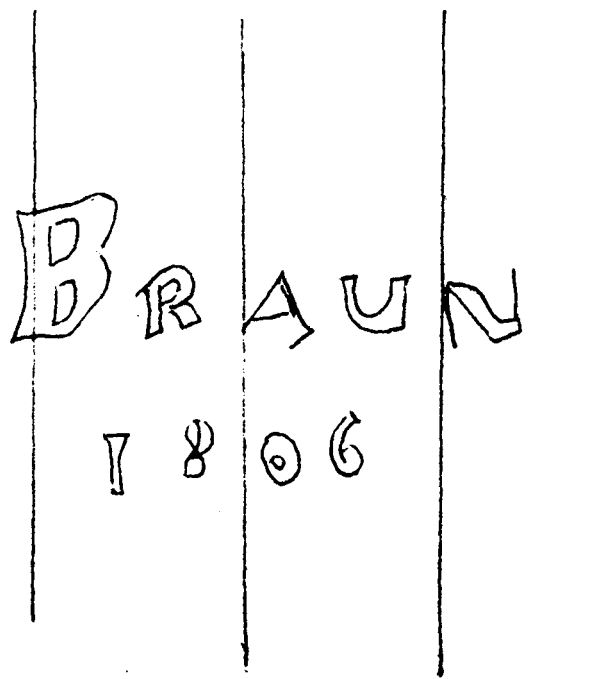

Nr 28

Pomocniczy znak wodny papierni w Bydgoszczy

Archiwum Powiatowe Łowicz

Akta notarialne r. 1808-10

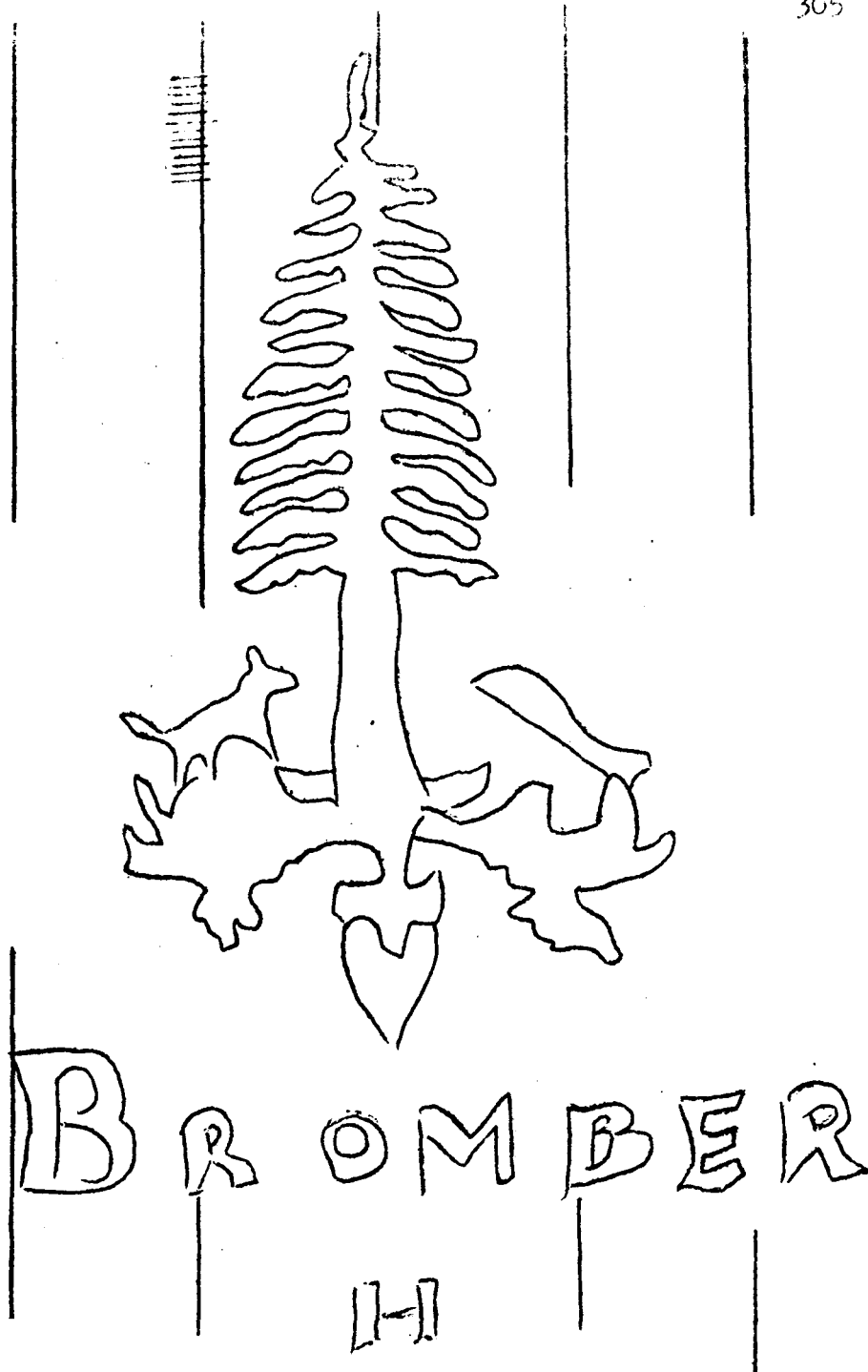

Nr 29

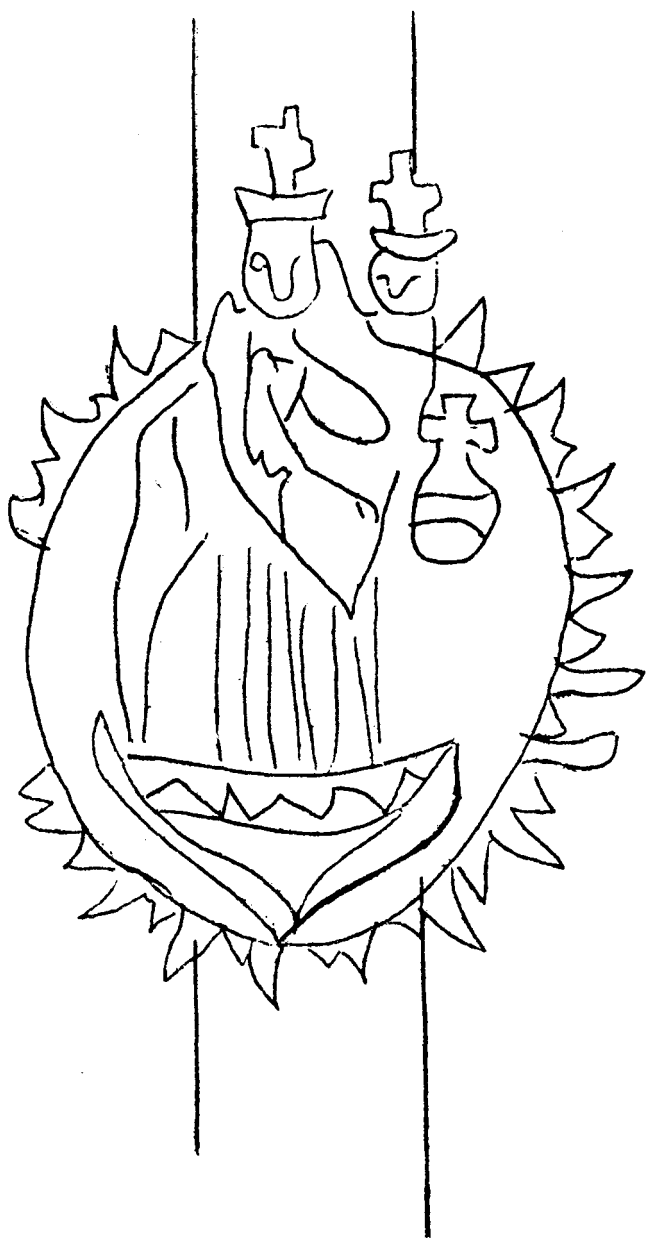
Znak wodny (główny) papieru w Bydgoszczy

Archiwum Powiatowe Łowicz

Akta notarialne r. 1808-10

Nr 30 Znak wodny (główny) papierni w Bydgoszczy
Akta notarialne Gostkowskiego w Płocku (24 V 1809)

Nr 31

Znak wodny (główny) papierni w Bledzianowie

Rok występowania filigranu: 1808

Archiwum Jarocińskich z Zadzimia (6)

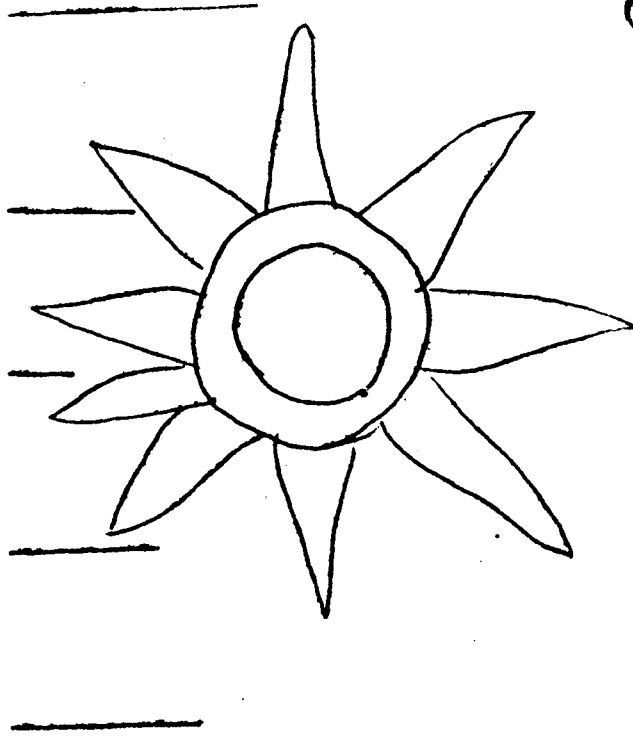
Dokument z r. 1808

Pomocniczy znak wodny papierni w Bledzianowie zob. nr 32

Nr 33

Znak wody pieceni w Bledzianowie

Rok występowania znaku wodnego 1804
Archiwum Jarocińskich z Zadzimia (5)
Dokument z 16 VII 1804 (Warta)

BLEDZIANOW

DEHREL

JH D E H M E L

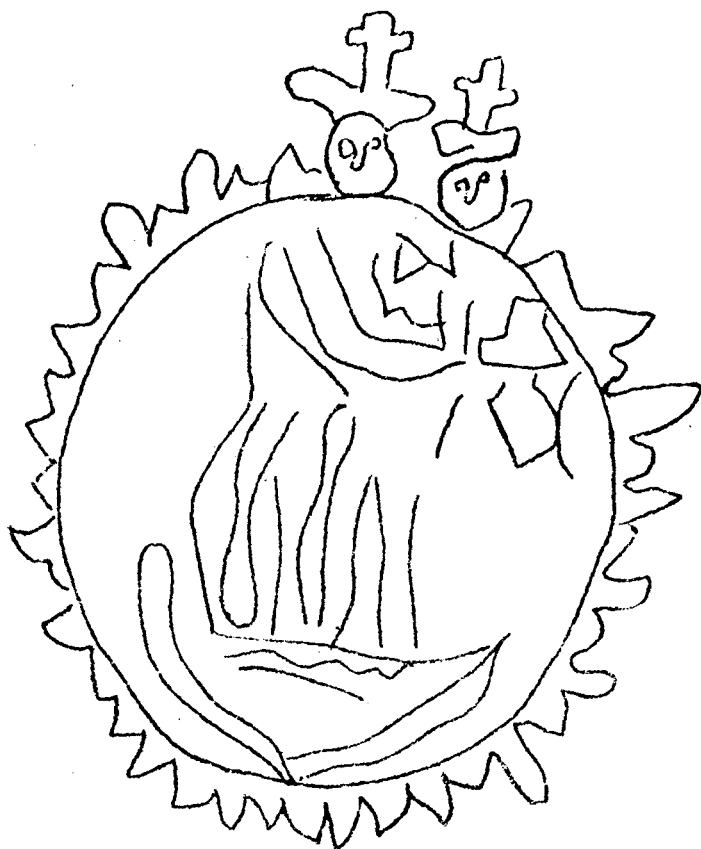
Nr 32

Pomocniczy znak wodny papieru w Bledzianowie

Rok występowania filigranu: 1808

Archiwum Jarocińskich z Zadzimia (6)

Dokument z r. 1808

Nr 34

Znak wodny (główny) papierni w Mirkowie

Rok występowania znaku wodnego: 1812

Archiwum Jarocińskich (30)

Pomocniczy znak wodny tejże papierni zob. nr 35

WIERUSZOW

Nr 35

Pomocniczy znak wodny papierni w Mirkowie

Rok występowania znaku wodnego: 1812

Archiwum Jarocińskich (30)

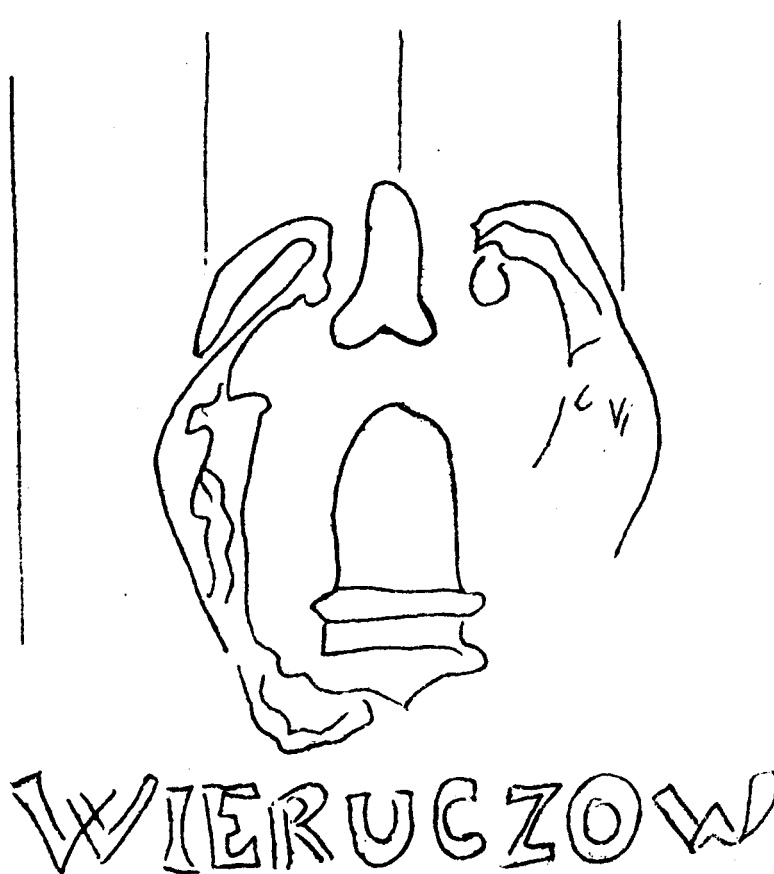

Nr 36

Znak wodny papierni w Mirkowie

Rok występowania: 1805

Archiwum Jarocińskich z Zadzimia (4)

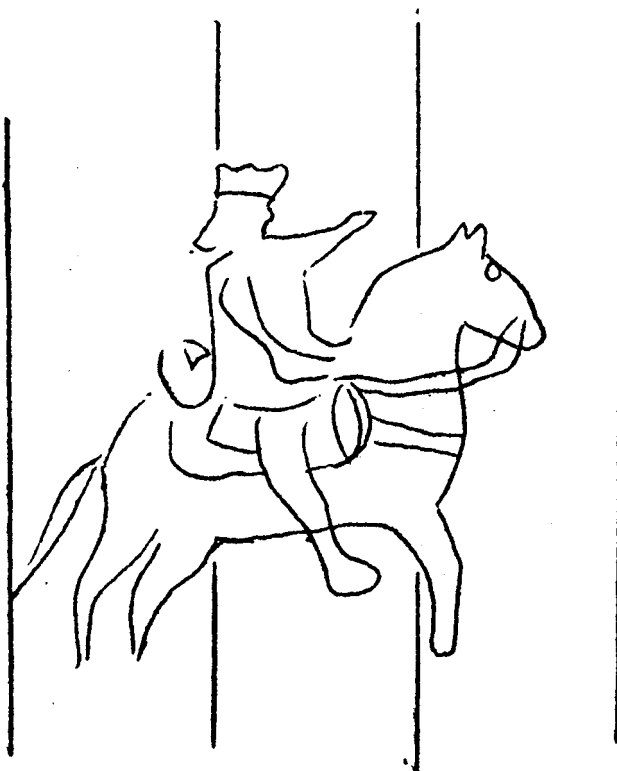

Nr 37

Znak wodny papierni w Mirkowie (XIX w.)

WAP Łódź V/3 Akta Rzewuskich z Bartoszewic

WAP Łódź V/10/67 Akta Leopoldów z Rzepiszewa

Nr 38

Znak wodny (główny) papierni w Mirkowie

Rok występowania: 1810

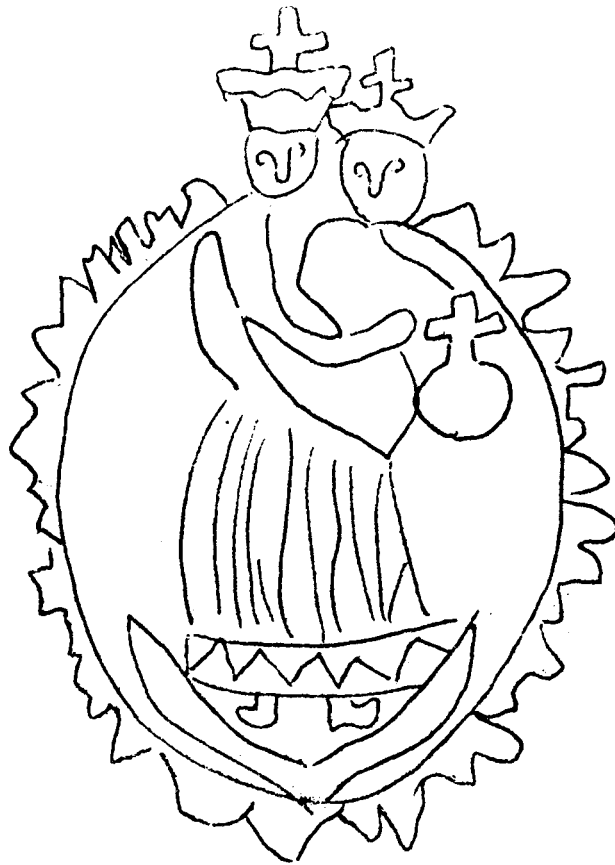
PAP Łowicz Akta notarialne nr 10 (r. 1810)

Pomocniczy znak wodny zob. nr 39

WIERUCZOW

Nr 39

Pomocniczy znak wodny papieru w Mirkowie
Rok występowania: 1810
PAP Łowicz Akta notarialne nr 10 (r. 1810)

MIRKAU

Nr 40

Znak wodny (główny i pomocniczy) papierni w Mirkowie

Rok występowania: 1814

Archiwum Powiatowe w Tomaszowie

Akta notarialne Trzciańskiego r. 1814 nr rkp. 799

UWZGLĘDNIONE MIEJSCOWOŚCI

Miejscowość	Łączne okresy pracy papier- ni czynnych także do XIX w.	Numery znaków wodnych w pu- blikacji
Bledzianów	1753 - po 1794 (?)	31-33
Bydgoszcz	1790 - 1893	24-30
Chodzież	1696 - po 1835	19-22
Kiszewo	1786 - po 1836	23
Mirków	przed 1825 - 1889	34-40
Miałła	po 1551 - przed 1650	10-11
Murowana Goślina	schyłek XVI w. - 1611 oraz 1793 - (?)	12
Poznań	1532 - 1650	1-9, 13-17
Stobnica	1793 - po 1836	18